
ПІД СЛІДСТВОМ ЗА СПІВПРАЦЮ: СУДОВЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАНТІВ У СРСР ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЗЛОЧИНІВ У БАБИНОМУ ЯРУ

Повоєнна Україна стала свідком великої кількості судів над так званими зрадниками Батьківщини та пособниками, під котрими розуміли радянських громадян, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою. Проте й нині у нашому розпорядженні перебуває дуже незначний обсяг інформації про повоєнні переслідування таких колаборантів, адже донедавна ця тема ставала предметом історичних досліджень украй рідко¹. Тож нам бракує систематичного аналізу судових процесів, який би висвітлював різницю у методах судового провадження

* Бувши у 2004–2005 рр. стипендіаткою фонду ім. Перла Резніка у Центрі поглибленого вивчення історії Голокосту при Меморіальному музеї Голокосту США, авторка мала нагоду проаналізувати колекцію пов'язаних із Голокостом в Україні копій архівно-кримінальних справ, яка зберігається в музеї.

¹ Короткий огляд юридичної практики подано у праці: *Епифанов А.Е.* Ответственность гитлеровских военных преступников и их пособников в СССР (историко-правовой аспект). – Волгоград, 1997. – С. 70–80. Аналіз правових основ та функцій воєнних трибуналів військ НКВС у 1941–1945 рр. див.: *Обухов В.В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – 228 с. Щодо України див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003 (далі – *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність).

у справах, участь громадськості, ставлення до відповідачів та свідків, терміни ув'язнення засуджених, а також політико-соціальні функції судових переслідувань у повоєнному суспільстві загалом. Це частково пов'язано з тим, що до сьогодні історики не мають повного доступу до матеріалів судових слідств, які зберігаються у колишніх регіональних архівах КДБ (які нині є архівами СБУ) в Україні. Реальна кількість підсудних, засуджених за колаборацію, залишається невідомою. У дослідженні українського історика В.М. Нікольського, який робить висновки на основі матеріалів із центрального архіву СБУ (ГДА СБУ), подано такі цифри: між 1943 та 1953 рр. НКВС звинуватило у співпраці з окупантами в Україні 93 590 осіб, що становило близько половини усіх заарештованих українськими органами НКВС. 80,5 тисячі осіб закидали зраду та пособництво німецькій окупаційній владі, а решті 13 тисячам – шпигунську діяльність на користь іноземних держав. Більшість арештів (57%) відбулася під час війни та відразу після неї². Проте, як зауважує Нікольський, ці цифри можуть бути неповними³. Відповідно до публікації Федеральної служби безпеки Росії (ФСБ), у період з 1943 по 1953 рр. за співпрацю з німцями було заарештовано понад 320 тисяч радянських громадян. Це третина усіх арештів, здійснених НКВС протягом зазначеного періоду⁴.

Якщо порівняти цю кількість із приблизно 100 тисячами німців та австрійців, засуджених як націонал-соціалістичних воєнних злочинців по усій Європі, починаючи з 1944 р., включно з 21 555 німців (здебільшого військовополонених), яких було засуджено в Радянському Союзі, то очевидним стає те, що кількість громадян СРСР, засуджених

² Нікольський В.М. Репресивна діяльність. – С. 206–224. Також див.: Нікольський В.М. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. – К., 2001. – С. 107–109, де досліджується питання засудження членів Організації українських націоналістів (ОУН).

³ Нікольський В.М. Репресивна діяльність. – С. 451–452. У документах із колишнього партійного архіву Києва йдеться про 29 тисяч обвинувальних вироків щодо вітчизняних зрадників та їхніх співучасників лише протягом 1946 р. Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4937, арк. 313; ф. 1, оп. 23, спр. 4954, арк. 171.

⁴ Мозохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР за период с 1931 по 1953 гг. // www.fsb.ru/history/autors/mozohin.html (відвідано у червні 2005 р.). Також див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність. – С. 206–224.

за військові злочини у часи німецької окупації, є значно більшою⁵. Це явище не є специфічним суто для Радянського Союзу: у країнах Європи помста колаборантам після закінчення війни була набагато інтенсивнішою та кривавішою, ніж судові переслідування німецьких воєнних злочинців⁶. І, подібно до ситуації в інших європейських країнах, у СРСР у період війни та перші роки після її закінчення засудження колаборантів не відбувалося винятково на правовій основі. Нерідко спеціальні підрозділи НКВС розстрілювали колаборантів за скороченою процедурою⁷. Наприклад, згідно зі звітами айнцацкоманд із кількох місць донбаського регіону на сході України, війська Червоної армії, після звільнення цих окупованих районів, страчували велику кількість радянських громадян, які співпрацювали з німцями. У деяких селах (як знову-таки повідомляють німецькі джерела, які у цьому випадку ми вважаємо такими, що містять достовірну інформацію) мало місце знищення усього населення як розплата за позитивне ставлення до німців⁸.

Західні дослідження упродовж останніх років демонструють тенденцію до зростання інтересу до правосуддя перехідного періоду, політики пам'яті та трансформації суспільств після Другої світової війни⁹,

⁵ З питання засудження німецьких воєнних злочинців у Радянському Союзі див. зразковий огляд у праці: *Hilger A.* «Die Gerechtigkeit nehme ihren Lauf»? Die Bestrafung deutscher Kriegs- und Gewaltverbrecher in der Sowjetunion und der SBZ/DDR // *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* / Hrg. N. Frei. – Göttingen 2006. – S. 180–246.

⁶ *Ibid.* – S. 32–35.

⁷ Див.: *Етифанов А.Е.* Указ. соч. – С. 76.

⁸ *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten* Nr. 54, 14 May 1943 (BAB, R58/224, s. 172); *Ereignismeldung UdSSR* Nr. 186, 27. March 1942 (BAB, R58/221, s. 167); лист з міністерства пропаганди (Generalreferat Ostraum) райхсміністру від 12 лютого 1942 р. (BAB, R55/1289, s. 52–55).

⁹ Див., напр.: *Bloxham D.* *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory.* – Oxford, 2001. – 296 p.; *Douglas L.* *The Memory of Judgment. Making Law and History in the Trials of the Holocaust.* – New Haven; London, 2001. – 336 p.; *Geschichte vor Gericht. Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit* / Hrg. N. Frei, D. van Laak, M. Stolleis. – München, 2000. – 187 p.; *Keine «Abrechnung». NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa*

натомість щодо колишнього Радянського Союзу цю тему майже не розкрито¹⁰.

У ширшому контексті радянської системи правосуддя в Україні з кінця 1920-х до кінця 1960-х рр. повоєнні суди над колаборантами відігравали досить неважливу роль. Понад чверть із 970 тисяч арештів, які мали місце в Україні з 1927 по 1961 рр., було здійснено до війни. Це вказує на те, що зачистка реальних, потенційних та уявних ворогів радянської влади мала значно ширший розмах протягом 1930-х років, аніж у повоєнний період¹¹.

Тим не менш, участь радянських громадян у діяльності органів поліції, місцевої адміністрації, а також економічних структурах окупованої України відіграла вирішальну роль в успішному встановленні окупаційного правління Німеччини, в тому числі й у здійсненні Голокосту. Ступінь залучення місцевих поліцаїв до злочинів, учинених німцями на окупованих радянських територіях, лише нещодавно стала предметом дослідження в Україні та на Заході¹². На сьогодні основну увагу в таких дослідженнях зосереджено на

nach 1945 // Hrsg. C. Kuretsidis-Haider, W.R. Garscha. – Leipzig; Wien, 1998. – 488 s.; *Osiel M. Mass Atrocities, Collective Memory and the Law.* – New Brunswick, 1997. – 317 p.; *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath* / I. Deak, J.T. Gross, T. Judt. – Princeton, New Jersey, 2000. – 368 p.

¹⁰ З питання судового переслідування німецьких воєнних злочинців у СРСР див.: *Sowjetische Militärtribunale. Bd. 1: Die Verurteilung deutscher Kriegsgefangener 1941–1953.* – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2001. – 441 s.; *Bd. 2: Die Verurteilung deutscher Zivilisten 1945–1955.* – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2003. – 608 s.

¹¹ Див.: *Никольський В.М.* Репресивна діяльність. – С. 119–120.

¹² Див.: *Dean M.C.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2000. – 263 p.; *Golezewski F.* Organe der deutschen Besatzungsmacht: Die ukrainischen Schutzmannschaften // *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* / Hrsg. W. Benz et al. – Berlin, 1998. – S. 173–196; *Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden // *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* / Hrg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 205–234; *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – Munich, 1997. – 455 s.; *Breitman R.* Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories // *Simon Wiesenthal Center Annual.* – 1990. – N. 7. – P. 23–39. Щодо недавнього дослідження питання співпраці на теренах Східної Європи див.: *Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. Bd. 19: Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945.* – Göt-

співпраці з військовими та поліцією, натомість відомостей про співпрацю в адміністративному та економічному секторах майже немає¹³. У радянській історіографії факт співпраці певної частини населення Союзу із німцями був табу. У багатій радянській літературі, присвяченій Другій світовій війні, були лише поодинокі згадки про таку співпрацю, що в основному відповідали цілям пропаганди і стосувалися винятково неросіян, яких було затавровано як «буржуазних націоналістів».

Окрім документів із колишнього Київського центрального партархіву, у своєму дослідженні я послуговуюсь колекцією копій радянських документів про воєнні злочини (1943–1980-ті рр.), яка зберігається в Меморіальному музеї Голокосту США. Вона містить матеріали понад 600 архівно-кримінальних справ, здебільшого над колишніми поліцаями, що зберігаються в двадцять одному архіві колишнього КДБ в Україні.

Те, що повоєнні суди в Україні у багатьох аспектах можуть бути показовими щодо внутрішньої логіки судового слідства усього СРСР того часу, видається обґрунтованим. В Україні відбулася щонайменше третина (за період 1943–1953 років, щодо інших періодів даних немає) усіх арештів колаборантів у Радянському Союзі. Але водночас також слід усвідомити й те, що Україні були притаманні певні особливості, які, очевидно, впливали як на характер співпраці, так і на те, яким чином її розглядали в рамках військових трибуналів у повоєнні роки. Найбільш значущою з таких особливостей було існування сильного українського націоналістичного руху на Західній Україні.

Архівно-кримінальні справи як історичне джерело

Матеріали справ можуть мати доволі тенденційний характер, тож їх слід аналізувати досить критично. Допити обвинувачуваних та свідків часто проводив тільки один слідчий. Ретельне вивчення протоколів

tingen, 2003, а також випуск журналу «Slavic Review» (2005, Vol. 64, N. 4) про співпрацю з окупаційним режимом у Польщі та Радянському Союзі.

¹³ Щодо таких форм співпраці на Донбасі див.: *Penter T. Die lokale Gesellschaft im Donbass unter deutscher Okkupation 1941–1943 // Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus. Bd. 19: Kooperation und Verbrechen. Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945. – Göttingen, 2003. – S. 183–223.* Також див.: *Jones J.W. «Every Family Has Its Freak»: Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948 // Slavic Review. – 2005. – Vol. 64, N. 4. – P. 747–770.*

дізнання свідчить, що в них не завжди точно записували отримані показання, натомість їх здебільшого викладено в інтерпретації слідчого¹⁴. Це слугує підставою для ретельного вивчення семантики матеріалів слідства. Для досягнення кращого результату такі джерела варто брати до уваги спільно з іншими документами, які мають стосунок до нацистської окупації. У багатьох випадках відповідач виступав на суді проти методів зізнання під примусом, застосовуваних КДБ¹⁵.

Водночас кримінальні справи є безцінним джерелом для вивчення як німецької окупації, так і повоєнного періоду. У них часто міститься докладний опис масових страт євреїв у різних місцях, а також свідчення очевидців про умови життя у гетто та таборах. У деяких матеріалах слідств зберігаються документи інших установ, у тому числі акти Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників. Зокрема, записи судових процесів пізнішого періоду, які характеризуються ретельнішими слідчими заходами, містять малюнки та фотографії гетто, таборів і місць масових поховань. У деяких випадках матеріали слідства – єдине наявне джерело, яким задокументовані гетто, табори та місця масових страт. У Донецьку, наприклад, розгляд справи проти голови місцевої адміністрації є єдиним відомим документальним джерелом (за винятком свідчень тих, хто вижив), яке вказує на існування гетто у цьому місті¹⁶. Особливо шокують детальні описи масових убивств, надані свідками, тими, хто вижив, або обвинуваченими. До недавнього часу західні науковці використовували здебільшого джерела німецького походження для вивчення історії Голокосту на окупованих радянських землях. Частково це було пов'язано з тим, що радянські архіви були закриті для іноземних дослідників аж до розпаду СРСР у 1991 р. Документи слідств дають змогу на теперішньому етапі дослідити Голокост «із низів». Вони пропонують регіональний та місцевий ракурси, демонструючи, якою мірою події на місці формували

¹⁴ Така практика застосовувалася не лише в СРСР, а й у кількох західноєвропейських країнах.

¹⁵ Див., напр., судову справу проти єврейського обвинуваченого, провадження в якій відбулося у 1944 р. у Вінниці, USHMM, RG-31.018M/ reel 36 (справа № 1994).

¹⁶ *Penter T.* Op. cit. – P. 183–223.

загальну картину німецької окупації на теренах України. Із записів судового слідства також можна почерпнути біографічні відомості про місцевих колаборантів та мотиви їхніх дій.

Свідчення обвинувачуваних та свідків зазвичай є надійнішим джерелом, коли йдеться про місцевих колаборантів. Щодо німецьких злочинців, то свідки часто сприймали усіх німецьких поліцаїв як службовців «гестапо». І, врешті-решт, матеріали слідств подають проблему співпраці у світлі її бачення радянською владою, показуючи, як остання судила колаборантів (і також амністувала в поодиноких випадках). До певної міри такі записи відображають відносини між трибуналами «на місцях» та керівними державними органами, тобто між центром та периферією. Незначна кількість публічних судових процесів також проливає світло на політику пам'яті СРСР стосовно Голокосту, співпраці з окупантами та війни в цілому. Звісно ж, на основі самих лише матеріалів слідства не можна дійти будь-яких конкретних висновків щодо масштабів співпраці, оскільки у матеріалах не зазначаються усі особи, страчені без слідства, безпідставно звинувачені, або ті, суд над якими не відбувся з тих чи тих причин. Як видається, засудження колаборантів були частиною загально-го процесу формування нового післявоєнного суспільного устрою.

Підіб'ємо підсумок деяких спостережень про значення післявоєнних судових процесів над колаборантами, щоби повніше зрозуміти суть трагедії Бабиного Яру.

Повоєнні судові процеси над учасниками убивств у Бабиному Яру

Насамперед можна зазначити, що судові слухання у справах проти німецьких воєнних злочинців та радянських колаборантів є важливим джерелом для відтворення історії Бабиного Яру. Систематичний аналіз архівно-кримінальних справ проти злочинців – учасників убивств у Бабиному Яру з 1940-х по 1980-ті рр. і досі на часі. Таке дослідження має вивчити змінювані судові практики та політику пам'яті радянської держави щодо співпраці громадян у Голокості та інших злочинах, а також змінювані наративи у свідченнях очевидців.

Цей аналіз базується на кількох судових процесах 1940–1950-х рр. над радянськими громадянами, членами українських підрозділів поліції.

Більшість із цих судових слухань відбувалася за закритими дверима. На них впливав загальний характер правової системи доби пізнього сталінізму. У повоєнні роки (за правління Сталіна) радянські органи судочинства проходили процес певної бюрократизації та професіоналізації, який тривав і після смерті Сталіна. Окрім цього, режим визнавав значуще символічне значення судів. Тож демонстративну законність було збережено не лише у кількох відкритих судових засіданнях, а й у численних закритих слуханнях. Поява такої формальної законності у повоєнних судових процесах контрастувала з практикою 1930-х рр., коли сотні тисяч людей було засуджено навіть без участі судді чи прокурора. Можна висунути аргумент про те, що повоєнні судові процеси слугували для легітимізації сталінського режиму як у радянському суспільстві, так і за кордоном. Проте, на відміну від судів, проваджених сталінською системою у 1930-х рр., в яких засуджували здебільшого невинних людей із суто політичних причин, післявоєнні судові процеси часто завершувалися засудженням справжніх воєнних злочинців. Це призвело до ситуації, за якої сталінський режим успішно легітимізував учинені ним до війни зачистки на основі того факту, що тепер, принаймні частково, були засуджені справжні злочинці.

Що ж до злочинця, причетного до трагедії в Бабиному Яру, то можна побачити, що сталінський режим давав дуже широке визначення співпраці з окупантами та злочинів війни: крім небагатьох публічних процесів проти німецьких та радянських громадян, залучених до акцій масових убивств, було набагато більше судових процесів проти звичайних поліцаїв. Ці чоловіки часто не брали безпосередньої участі у вбивствах євреїв, радянських військовополонених та цивільних, проте їх було засуджено до страти або до 25 років позбавлення волі у таборах примусової праці. Наприклад, колишній службовець 23 батальйону допоміжної поліції та СД у Києві, який вступив до лав поліції аж у квітні 1943 р., був засуджений у 1951 р. військовим трибуналом Києва до 25 років примусової праці. Він двічі конвоював «радянських мирних громадян» до Бабиного Яру. Навіть той факт, що пізніше підсудний скористався власним службовим становищем, щоби звільнити кількох радянських полонених, трибунал не узяв до уваги на його користь¹⁷.

¹⁷ Архівно-кримінальна справа О.В. Фоєнко-Хвоя (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66276).

Найсуворіше покарання призначали тим, хто належав до українських націоналістичних організацій, – сталінський режим використовував такі судові справи, особливо на Західній Україні, як засіб придушення підпільного націоналістичного руху.

Біографії поліцаїв вносять корективи до деяких старих стереотипів: до поліцаїв належали не лише українські націоналісти й ті, хто зазнав репресій від сталінського режиму протягом 1930-х рр. (за версією радянської пропаганди). Серед поліцаїв були росіяни, етнічні німці та представники інших етнічних меншин (особливо в етнічно неоднорідних регіонах, як-от Донбас), колишні члени комуністичної партії, приміром колишній російський робітник та комуніст Орехов, котрий брав участь у вбивствах у Бабиному Яру. Взагалі, співпраця з окупаційним режимом та антисемітизм були явищем значно ширшим на окупованих територіях і стосувалися не лише етнічних українців або націоналістів.

На завершення – ще одне, останнє, спостереження: у сприйнятті Бабиного Яру громадськістю все ще, здається, домінує акція із масового убивства понад 33 тисяч євреїв у вересні 1941 р. – наймасштабніший одиничний масовий розстріл євреїв у Радянському Союзі. І ми схильні забувати десятки тисяч жертв єврейської та інших національностей, життя яких були брутально обірвані упродовж усього періоду німецької окупації. Судові процеси над колаборантами демонструють щоденну практику Голокосту «знизу», у контексті якої постає щоденний осуд та відокремлення єврейських родин від громади, депортація їх до Бабиного Яру, крадіжки майна євреїв та роль, яку при цьому відігравали місцеві колаборанти. Багато свідків та обвинувачених у справах прямо говорять про вбитих євреїв, натомість офіційна післявоєнна радянська пропаганда жила щодо жертв термін «мирні радянські громадяни», десятиліттями придушуючи пам'ять про Голокост. На сучасному етапі матеріали архівно-слідчих справ створюють базу для існування певних протилежних наративів пам'яті про війну.

Переклад з англійської

Сергія Коломійця